

بررسی عمل کرد اقتصاد ایران از دید

عدالت (با پافشاری بر رویکرد امام علی علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۱۱/۲۹ تاریخ تأیید: ۱۳۹۵/۴/۶

محمد رضا یوسفی شیخرباط*
مهناز زندیه**

چکیده

هدف هر حکومت دینی به‌ویژه حکومت اسلامی، تحقق عدالت است. در پژوهش پیش رو به بررسی عمل کرد اقتصاد ایران از دید عدالت با پافشاری بر رویکرد امام علی علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر پرداخته می‌شود. در فرایند تحلیل داده‌ها، نخست با استفاده از روش کمی و داده‌های مربوط به ضریب جینی و محاسبه شاخص اتکینسون معیار اول معرفی شده در عهدنامه مالک اشتر - کاهش فقر و نابرابری - جهت بررسی عمل کرد اقتصاد ایران ارزیابی شد. ضریب جینی و شاخص اتکینسون روندی نوسانی را در طی سال‌های مورد بررسی به خود اختصاص داد؛ سپس با اتکا بر نظر خبرگان با توزیع پرسش‌نامه به صورت میدانی دیگر معیارهای موردنظر در عهدنامه بررسی شده، داده‌های پرسش‌نامه به وسیله نرم‌افزار spss تحلیل شد. نتیجه‌های پژوهش نشان داد که وضعیت عدالت جامعه کنونی عدد دو و جامعه آرمانی عدد پنج بوده و میزان شکاف وضع موجود از حالت آرمانی شصت درصد است. به‌منظور بررسی کاهش شکاف از شاخص «قابلیت کاهش معیار» استفاده شد. با استفاده از روش نظام دینامیکی و روش‌های فراابتکاری با کاربرد نرم‌افزار vensim رفتار درون‌زا در نظام اقتصادی - اجتماعی شبیه‌سازی و بررسی شد و پنج موضوع گوناگون به‌عنوان راهکارهای سیاستی معرفی شد. نتیجه‌ها نشان داد که اگر بر هر کدام از متغیرهای معرفی شده در موضوع‌ها شوکی از نوع گام مثبت داده شود، باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ به نسبت متفاوت بهبود یابد.

واژگان کلیدی: عهدنامه مالک اشتر، عدالت اقتصادی - اجتماعی، ضریب جینی، شاخص اتکینسون، شاخص شکاف وضع موجود از حالت آرمانی، شاخص قابلیت کاهش معیار.

طبقه‌بندی Z12 .H19 .B31.A13:JEL

Email: yousefi@mofidu.ac.ir.

*. استادیار گروه اقتصاد دانشگاه مفید.

Email: zandiyeh68@gmail.com.

** کارشناسی ارشد اقتصاد اسلامی دانشگاه مفید.

مقدمه

مطالعه آموزه‌های اسلامی و قرآن کریم نشان می‌دهد که هدف شریعت از واگذار نکردن انسان‌ها به حال خود و طرح نظام‌های اجتماعی دینی، تحقق عدالت و حفظ کرامت انسانی و تعالی انسان‌هاست. چنان‌که خداوند متعال ﷻ در قرآن کریم می‌فرماید: «همانا پیامبران را به دلایل روشن فرستادیم و به آنها کتاب و میزان دادیم تا مردم بر اساس عدالت زندگی کنند» (حدید: ۲۵)؛ از طرفی *امیر مؤمنان علی علیه السلام* در این باره می‌فرماید: «از راه پدیدساختن عدالت است که جامعه اصلاح می‌شود و مردمان در راه اصلاح قرار می‌گیرند» (حکیمی و برداران، ۱۳۶۸، ص ۴۱). از جمله مسائلی که در *نهج البلاغه* فراوان درباره آنها بحث شده، مسائل مربوط به حکومت و عدالت است؛ به باور شهید مطهری رحمته الله علیه هر کسی که یک دوره *نهج البلاغه* را مطالعه کند می‌بیند حضرت *علی علیه السلام* درباره حکومت و عدالت حساسیت خاصی داشته و اهمیت و ارزش فراوانی برای آنها قائل است (مطهری، ۱۳۵۴، ص ۱۰۷). از طرفی بررسی دوره حکومت و سخنان *امیر مؤمنان علی علیه السلام* به‌ویژه عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه به‌عنوان توصیه‌های حاکم به استاندارش نشان می‌دهد که *امیر مؤمنان علی علیه السلام* در این عهدنامه، هدف والی را رسیدن به عدالت و اجرای آن میان امت اسلامی بیان می‌فرماید.

مضمون و محتوای نامه حضرت *علی علیه السلام* به مالک اشتر رضی الله عنه که به عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه نیز مشهور است، به اجمال دلالت بر این دارد که این بیان‌ها از منبع الاهی سرچشمه گرفته است؛ چنانکه سیدرضی رحمته الله علیه، جمع‌آوری‌کننده *نهج البلاغه* در ابتدای این نامه می‌نویسد، خواننده این احساس را می‌کند که هر فقره از این نامه بر این امر دلالت دارد که این کلام برگرفته از علم الاهی و دنباله کلام نبوی ﷺ است؛ وی در ادامه بیان می‌کند که این نامه طولانی‌ترین نامه بوده و تمام زیبایی‌ها و محاسن دیگر نامه‌ها را در خود دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۶۶۷)؛ از این رو در بسیاری از کتاب‌هایی که به تبیین حکومت اسلامی پرداخته‌اند، به این نامه استناد شده است (کریمی و زارعی، ۱۳۹۰، ص ۱۵ / مکارم شیرازی، ۱۳۷۶ / منتظری، ۱۴۱۱ق).

بر این اساس عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه همواره مورد توجه بزرگان دینی بوده است؛ تا آنجا که مرحوم میرزای شیرازی بزرگ اغلب این نامه را مطالعه و از آن پند می‌گرفت؛ سپس به کسانی که در مسندهای سیاسی، اجرایی یا شرعی قرار گرفته‌اند بر خواندن آن توصیه کرده

و نسبت به عمل بر آن مواظبت کنند (میرزای نائینی، ۱۳۶۰، ص ۱۰۴)؛ بنابراین محتوای بلند این نامه چنان است که بزرگان دینی آن را به عنوان نامه حضرت امیر مؤمنان علیه السلام به مالک اشتر رضی الله عنه پذیرفته‌اند و به آن توصیه کرده‌اند.

امیر مؤمنان علیه السلام در بخش‌هایی از عهدنامه به بیان اهمیت و هدف‌گذاری عدالت می‌پردازد و سیاست‌های (اجتماعی و اقتصادی) را در این باره بیان می‌کند؛ منظور از سیاست‌های اجتماعی، سیاست‌هایی است که به مقوله رفاه، بهزیستی و افراد تحت پوشش این برنامه‌ها و اقدام‌هایی به منظور رسیدن به یک زندگی رضایت‌مند می‌پردازند و منظور از سیاست‌های اقتصادی، سیاست‌هایی است که به هدف‌های اقتصادی حکومت توجه دارند.

این سیاست‌ها را می‌توان در پرتو عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه چنین بیان کرد:

۱. سیاست‌های تأمین اجتماعی و کاهش فقر؛
 ۲. قراردادن افراد معتمد برای رسیدگی به فقیران عقیف؛
 ۳. نفی رانت‌خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان؛
 ۴. سیاست اصالت به رونق یا مالیات‌دهندگان و عدالت مالیاتی؛
 ۵. ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز؛
 ۶. نظارت بر بازار: مبارزه با احتکار و انحصار؛
 ۷. نظارت بر دادوستدهای عادلانه؛
 ۸. اصل عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود (دشتی، ۱۳۸۱، ص ۴۱۴).
- از طرفی برای کشور که به علل گوناگون داخلی و بیرونی، توسعه و پیشرفت اقتصادی را به صورت ضرورتی انکارناپذیر دنبال می‌کند و آرمان عدالت نیز از دغدغه‌های جدی ملی و اسلامی آن است، مسئله عدالت اهمیت دوچندان دارد؛ چنانکه یکی از هدف‌های بنیادین انقلاب اسلامی ایران که در قانون اساسی مندرج است، گسترش و تعمیق عدالت اجتماعی در ساخت و زیرساخت‌های جامعه است؛ بی‌تردید همان‌گونه که تبیین صحیح عدالت اسلامی می‌تواند نقش اثرگذاری در توسعه همراه با عدالت ایفا کند، برخورد سطحی و شعاری با این پدیده و غفلت از بُعدهای گوناگون عدالت و ارتباط آن با دیگر هدف‌ها و آرمان‌ها نیز اثرهای زیان‌باری به جا خواهد گذاشت و سرانجام ممکن است دنبال‌کردن چنین رویکردهای ظاهربینانه‌ای در عمل به زیان کسانی تمام شود که هدف سیاست‌های عدالت‌محور بوده‌اند؛ بنابراین با توجه به اهمیت عدالت و **نهج البلاغه** با دو امتیاز فصاحت، بلاغت و دیگر

چندجانبه بودن یا به عبارتی چندبُعدی بودن (مطهری، ۱۳۵۴) و اهمیت نامه *امیر مؤمنان علی* علیه السلام به *مالک اشتر* رضی الله عنه و سیاست‌های معرفی شده در این عهدنامه و با توجه به اینکه عدالت یکی از هدف‌های بنیادین انقلاب اسلامی در قانون اساسی است؛ در این مجال کوتاه برای رسیدن به آن هدف، نگاه به دیدگاه‌های *امیر مؤمنان* علیه السلام با پافشاری بر عهدنامه *مالک اشتر* رضی الله عنه می‌تواند کارساز باشد؛ بنابراین پژوهش پیش رو در پی بررسی این فرضیه می‌باشد که ایران نتوانسته است تا حد قابل توجهی در ذیل برنامه‌های توسعه اول تا چهارم، معیارهای عدالت اقتصادی - اجتماعی معرفی شده در عهدنامه *مالک اشتر* رضی الله عنه را برقرار سازد.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی در موضوع‌های عدالت، فقر یا نابرابری صورت گرفته است؛ چنانکه مطالعه‌های متعددی درباره عدالت در اسلام تحت عنوان‌های گوناگون صورت پذیرفته است؛ به طور مثال، *اثنی‌عشری* (۱۳۷۳) با روش تحلیلی - توصیفی در رساله دکتری به بررسی «توزیع درآمد در اسلام» پرداخته است. به نظر وی، احکام اسلام زمینه‌ای را فراهم می‌سازد که افزون بر تأمین عدالت، انگیزه اطمینان را افزایش می‌دهد و سرمایه‌گذاری بیشتر و افزایش درآمد ملی را باعث می‌شود.

امانی (۱۳۷۶) به روش تحلیلی - توصیفی به بررسی «جایگاه عدالت در نظام اقتصادی اسلام» پرداخته است؛ از دیدگاه وی، خداوند متعال جل جلاله موهبت‌های جهان را برای همه آفریده است، همگان در این موهبت‌ها حق دارند و مقتضای عدالت این است که همه چیز از آن همگان باشد نه عده‌ای معدود؛ اسلام با تداول و گردش ثروت میان ثروتمندان مخالف است؛ از این رو با در اختیار گرفتن منابع اولیه و نیز ابزارهایی مانند زکات در کم کردن فاصله بین فقیر و ثروتمند کوشیده است.

بنخشایش (۱۳۸۳) در پایان‌نامه بررسی مقایسه‌ای عدالت اقتصادی در مکاتب مختلف و اسلام با روش تحلیلی - توصیفی به این نتیجه رسیده است که مهم‌ترین هدف نظام اقتصادی اسلام رسیدن به عدالت بوده و تمام عامل‌های تولید به نسبت حق و استحقاقشان در سود بنگاه سهام می‌شوند؛ سرانجام وی به این نتیجه می‌رسد که تمرکز ثروت در دست عده اندکی در نظام اسلامی محقق نمی‌شود.

دسته‌ای از مطالعه‌ها نیز به بررسی عدالت در حکومت امیر مومنان علیه السلام و یا بر اساس مفاد نهج البلاغه پرداخته‌اند؛ به طور مثال، نوروزی (۱۳۸۲) در پایان‌نامه جایگاه عدالت و مصلحت در حکومت علی علیه السلام به روش تحلیلی - توصیفی به این نتیجه می‌رسد که امیر مؤمنان علی علیه السلام حکومت را برای عدالت می‌خواست نه برای منافع خود و خویشاوندانش. هدف اصلی وی از اجرای عدالت این بود که زمینه رشد و تکامل مادی و معنوی را برای همه انسان‌ها فراهم کند و تا آنجا که می‌تواند غبار محرومیت، استضعاف فکری و فرهنگی را از چهره مردم بزداید.

پورعزت (۱۳۸۳) نیز در رساله دکترای خود با عنوان طراحی سیستم خط مشی‌گذاری دولتی برای تحقق عدالت اجتماعی بر مبنای مدل حکومت حق‌مدار علوی - نهج البلاغه - به روش تحلیلی - توصیفی به این نتیجه می‌رسد که بنیان این نظام بر پنج اصل توحید، برابری مبتنی بر خلقت یکسان، آزادی و اختیار ناشی از همانندی در خلقت و تسهیل کمال‌گرایی نهاده شده است.

در نوشتار پیش رو کوشیده شده است با اتکای بر عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه، مصداق‌های عدالت در سخن حضرت علی علیه السلام مشخص شده؛ سپس بر حسب مورد با استفاده از داده‌های مرکز آمار درباره ضریب جینی به‌عنوان شاخص نابرابری و استفاده از پرسش‌نامه از خبرگان درباره برخی دیگر از شاخص‌های عدالت به بررسی تطبیقی این شاخص‌ها در اقتصاد ایران با معیارهای بیان‌شده در عهدنامه پرداخته شود؛ کاری که تاکنون انجام نشده است؛ همچنین با استفاده از موضوع‌های گوناگون شکاف وضع موجود با وضع مطلوب بیان شده و در صورت تمرکز بر هر سیاست چگونگی رسیدن به وضع مطلوب تبیین شود.

روش تحقیق

در تحقیق پیش رو جهت بررسی عمل‌کرد اقتصاد ایران درباره سیاست رفع فقر و نابرابری، مقادارهای مربوطه به دو شاخص ضریب جینی و اتکینسون بررسی می‌شوند. مقادارهای مربوط به شاخص ضریب جینی بر اساس طرح هزینه و درآمد خانوار مرکز آمار ایران و مقادارهای مربوط به شاخص اتکینسون بر اساس یافته‌های پژوهش بیان می‌شود؛ دیگر معیارهای معرفی‌شده در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه به روش میدانی و با توزیع پرسش‌نامه میان

خبرگان؛ سپس تجزیه و تحلیل داده‌های حاصل از پرسش‌نامه به کمک نرم‌افزار spss بررسی می‌شود. همچنین با استفاده از روش نظام دینامیکی و با کاربرد نرم افزار vensim رفتار نظام اقتصادی - اجتماعی شبیه‌سازی شده و با بیان موضوع‌های گوناگون، پیشنهاد‌های سیاستی مطرح می‌شود.

اصول حاکم بر عدالت اقتصادی - اجتماعی در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه

موضوع عدالت و طلب و دفاع از آن اصل مهم دینی و الهی محض است که خود به نص قرآن کریم یگانه هدف اجتماعی پیامبران و کتاب‌های آسمانی است و راز نزول کتاب و میزان تحقق یافتن همین هدف بسیار مهم است و هر کس به واقع پیرو دین باشد، باید در راه پدیدساختن عدالت به هرگونه که می‌تواند بکوشد. اصل بنیادین عدالت در قرآن کریم و سنت الهی، اصلی اساسی شمرده شده و رکن بودن آن در احیای دین خداوند متعال صلی الله علیه و آله به بیان‌های گوناگون یادآوری شده است (حکیمی و دیگران، ۱۳۶۸).

اصل برابری انسان‌ها و اهمیت رضایت عمومی مردم از پدیده‌های مهمی است که بر روند تحقق عدالت اثرگذار بوده؛ به‌گونه‌ای منطق توجیهی عدالت است؛ این دو اصل از اصول عمومی تحقق عدالت هستند.

هر جامعه نیازمند موقعیت و نقش‌های متفاوتی مانند کارگر، مدیر، قاضی و پزشک است؛ این موقعیت‌ها از نظر درجه حساسیت، دشواری، وضعیت استعدادی و توانایی افراد یکسان نیست؛ از سوی دیگر انسان‌ها مانند ربات یا محصولات کارخانه و دیگر ساخته‌های بشری نیستند و از جهت‌های گوناگون با یکدیگر تفاوت دارند؛ به‌گونه‌ای که هر فرد با توجه به ویژگی‌های یادشده می‌تواند نقش اجتماعی را به‌خوبی انجام دهد. بر همین اساس است که تمام جوامع نوعی نظام سلسله مراتب دارند که در آن، افراد جامعه در ارتباط با یکدیگر در موقعیت‌های بالاتر، پایین‌تر و فرادست و فرودست قرار می‌گیرند. قرآن کریم بر تفاوت توانایی‌های انسان‌ها پافشاری کرده، می‌فرماید: «برتری‌هایی که بعضی بر بعضی دیگر - از نظر حکمت مانند تفاوت در استعداد - دارند، آرزو نکنید، مردان از آنچه به دست می‌آورند، بهره می‌برند و زنان نیز از آنچه به دست می‌آورند، بهره دارند» (نساء: ۳۲). در همین جهت امیر مؤمنان علی رضی الله عنه در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه می‌فرماید: «ای

مالک، بدان! مردم از گروه‌های گوناگونی هستند که اصلاح هر یک جز با دیگری امکان ندارد و هیچ‌یک از گروه‌ها از گروه دیگر بی‌نیاز نیست» (دشتی، ۱۳۸۱).

با مروری بر ادبیات اقتصاد اسلامی پی می‌بریم که یکی از مهم‌ترین هدف‌های اقتصادی اسلام، عدالت است؛ در حقیقت دست‌یابی به عدالت اجتماعی - اقتصادی، هدف اساسی دولت‌های اسلامی و به‌عنوان معیار ارزیابی فعالیت‌های جامعه اسلامی شمرده می‌شود.

سیاست‌های تأمین اجتماعی و کاهش فقر

شریعت اسلام بر عدالت‌خواهی، رفع فقر و کاهش نابرابری به‌عنوان هدف‌های مهم دینی پافشاری می‌کند. در آموزه‌های دینی، هدف ارسال پیامبران قیام به قسط معرفی شده است؛ بنابراین عدالت و رفع فقر از جمله هدف‌هایی هستند که حکومت‌های دینی باید دنبال کنند. افزون بر این از دیدگاه اقتصاد اسلامی، کاهش فقر و توزیع مناسب درآمد یکی از مصداق‌های عدالت اجتماعی بوده و عدالت توزیعی در جامعه به‌عنوان یکی از راهکارهای مهم رسیدن به عدالت اجتماعی است. *امیر مؤمنان علی* علیه السلام خطاب به مالک رضی الله عنه چنین می‌فرماید:

پس خدا را! خدا را! درباره طبقه‌های پایین و محروم جامعه که هیچ چاره‌ای ندارند - عبارت هستند - از زمین‌گیران، نیازمندان، گرفتاران و دردمندان؛ همانا در این طبقه محروم گروهی خویش‌تنداری کرده و گروهی به‌گدایی دست نیاز بر می‌دارند؛ پس برای خداوند متعال صلوات الله علیه پاسدار حقی باش که خداوند متعال صلوات الله علیه برای این طبقه معین فرموده است. بخشی از بیت‌المال و بخشی از غله‌های زمین‌های غنیمی اسلام را در هر شهری به طبقه‌های پایین اختصاص ده؛ زیرا برای دورترین مسلمان مانند نزدیک‌ترین آنان سهمی مساوی وجود دارد و تو مسئول رعایت آن هستی (همان).

قراردادن افراد معتمد برای رسیدگی به فقیران عفیف

عدم جامع‌نگری از آفت‌های جدی نظام‌ها شمرده می‌شود؛ به این بیان که گاهی پرداختن به مسائل خرد و به‌عبارت امروزی، روزمرگی، برنامه‌ریزی بلندمدت را به‌بوته فراموشی می‌سپارد و گاه غرق‌شدن در برنامه‌ریزی کلان، مسائل خرد را از یاد می‌برد (ماندگاری، ۱۳۷۹، ص ۲۵). *امیر مؤمنان علی* علیه السلام در بحث حکومت با دیدی جامع به مسائل خرد و کلان در کنار یکدیگر توجه می‌کند و به فرمانداران خود نیز این توصیه را می‌فرماید:

مبادا سرمستی حکومت تو را از رسیدگی به آنان باز دارد که هرگز انجام کارهای فراوان و مهم عذری برای ترک مسئولیت‌های کوچک‌تر نخواهد بود. همواره در اندیشه

دشواری‌های آنان باش و از آنان روی برمگردان به‌ویژه امور کسانی را از آنان بیشتر رسیدگی کن که از کوچکی به چشم نمی‌آیند و دیگران آنان را کوچک می‌شمارند و کمتر به تو دسترسی دارند؛ برای این گروه از افراد مورد اطمینان خود که خداترس و فروتن هستند فردی را انتخاب کن تا درباره آنان تحقیق و مسائل آنان را به تو گزارش دهد؛ پس در رفع مشکلات آنان گونه‌ای عمل کن که در پیشگاه خداوند متعال ﷻ عذری داشته باشی؛ زیرا این گروه در میان رعیت بیشتر از دیگران به عدالت نیازمند هستند و حق آنان را به‌گونه‌ای بپرداز که نزد خداوند متعال ﷻ معذور باشی. از یتیمان خردسال، پیران سالخورده که راه چاره‌ای ندارند، پیوسته دل‌جویی کن که مسئولیتی سنگین بر دوش زمام‌داران است؛ گرچه حق، تمامش سنگین است (همان).

نفی رانت‌خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان

در اصل هر ملتی مجموعه‌ای از هدف‌های اجتماعی به نسبت مشخص و منابع محدودی جهت برآوردن آنها دارد. تجربه تاریخی کشورها نشان داده است در جاهایی که دولت سازوکار مسلط مدیریت منابع می‌شود، پدیده‌هایی مانند رانت‌جویی، فساد سیاسی و اقتصادی فراگیر و هزینه‌های فراوانی بر ساکنان آنها تحمیل خواهد شد (رنانی و خضری، ۱۳۸۳، ص ۲ - ۳). در حقیقت دولت‌ها همواره به شیوه‌های گوناگون بر رانت‌جویی اثرگذار بوده‌اند؛ یکی از اینها هم وجود منابع عمومی در بودجه است که همواره افراد را به این اندیشه وا می‌دارد که به‌گونه‌ای به این منابع مالی دست یابند؛ طبیعی است نزدیکان به حاکمیت به‌علت سهولت دسترسی به این منابع می‌کوشند از این امکانات به شکل‌های گوناگون در جهت منافع شخصی خویش استفاده کنند (یوسفی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۶).

اصطلاح رانت‌جویی نخستین بار به‌وسیله آن کروگر (Anne Krueger) در سال ۱۹۷۴م مطرح شد. ایده اصلی رانت‌جویی به نقش دولت در اقتصاد و پدیدساختن کم‌یابی‌های ساختگی به‌وسیله آن برمی‌گردد. از طرفی باید دانست که تحت تأثیر قراردادن نتیجه‌های سیاست عمومی می‌تواند از طرف هر دو عامل بخش خصوصی و عمومی انجام شود؛ در رانت‌جویی خصوصی افراد و گروه‌های هم‌سود خصوصی، منابع و کوشش‌هایی را صرف تحصیل رانت‌هایی می‌کنند که به‌وسیله تنظیم‌کنندگان اقتصاد فراهم می‌شوند یا اینکه تنظیم‌کنندگان اقتصاد و قانون‌گذاران را برای پدیدآوردن و انتقال حقوق اقتصادی که به

رانت می‌انجامد، تحت تأثیر قرار می‌دهند؛ اما همواره این امکان وجود دارد که تنظیم‌کنندگان اقتصاد، قوانین و مقررات و نیز سیاست‌های عمومی را به گونه‌ای تنظیم و اجرا کنند که بخشی از رانت‌ها به خود آنها نیز برگردد که به آن رانت‌جویی عمومی گفته می‌شود (رنانی و خضری، ۱۳۸۳، ص ۷).

امیر مؤمنان علی علیه السلام به مسئله رانت، اشراف داشتند و در نامه خود به مالک، مسئله رانت‌جویی را توضیح می‌دهند:

همانا زمام‌داران را خواص و نزدیکانی است که خودخواه و چپاول‌گر هستند و در دادوستد انصاف ندارند. ریشه ستمکاریشان را با بریدن اسباب آن بخشکان و به هیچ‌کدام از اطرافیان و خویشاوندان زمین را واگذار نکن و به گونه‌ای با آنان رفتار نکن که قراردادی به سودشان منعقد شود که به مردم زیان رساند مانند آبیاری مزارع یا زراعت مشترک که هزینه‌های آن را بر دیگران تحمیل کنند، در آن صورت سودش برای آنان و عیب و ننگش در دنیا و آخرت برای تو خواهد ماند (دشتی، ۱۳۸۱).

سیاست عدالت مالیاتی

از کلیدی‌ترین بحث‌های اقتصاد بخش عمومی، رویکرد دولت‌ها به مسئله مالیات است؛ هر دولتی برای اداره جامعه و اجرای برنامه‌هایش نیازمند منابع و امکانات مالی است تا بتواند وظیفه‌هایی را که از طرف مردم به عهده گرفته است به صورت مطلوبی انجام دهد. به مالیات به عنوان یکی از مهم‌ترین راه‌های تأمین اعتبار مالی از آغاز شکل‌گیری جوامع و دولت‌ها همیشه توجه شده است (شکیبایی و خراسانی، ۱۳۹۱، ص ۲). دیدگاه اصالت به مالیات به این معناست که دولت به هر علت و منطقی به درآمدهای خود می‌اندیشد. در دیدگاه اصالت به رونق یا مالیات‌دهندگان و عدالت مالیاتی، دولت، نظام مالیاتی را به گونه‌ای می‌بیند که به رونق اقتصادی کمک کند و به درآمدهای مالیاتی خود نمی‌اندیشد. وی رونق اقتصادی یا رضایت‌مندی مالیات‌دهندگان را به عنوان هدف دنبال می‌کند. *امیر مؤمنان علی* علیه السلام با اهتمام کامل به این دو دیدگاه خطاب به مالک *اشتر* رضی الله عنه بیان می‌دارند: «باید کوشش تو در آبادانی زمین بیشتر از جمع‌آوری خراج باشد که خراج جز با آبادانی فراهم نمی‌شود و آن کس که بخواهد خراج را بدون آبادانی مزارع به دست آورد، شهرها را خراب و بندگان خداوند متعال صلوات الله علیهم را نابود و حکومتش به اندک مدتی دوام نیاورد» (دشتی، ۱۳۸۱). بر اساس سخنان *امیر مؤمنان علی* علیه السلام، هرگاه

دیدگاه اول بر دولت حاکم بوده، افزایش مالیات و درآمد دولتی یک هدف است و هرگاه دیدگاه دوم دنبال شود و اگر هدف، رضایت‌مندی مالیات‌دهندگان باشد و مصلحت آنان مدنظر باشد؛ چنانکه /امیر مؤمنان علی علیه السلام می‌فرماید:

مالیات و بیت‌المال را به گونه‌ای واریسی کن که صلاح مالیات‌دهندگان باشد؛ زیرا بهبودی مالیات و مالیات‌دهندگان، عامل اصلاح امور دیگر قشرهای جامعه است و تا امور مالیات‌دهندگان اصلاح نشود کار دیگران نیز سامان نخواهد گرفت؛ زیرا همه مردم نان‌خور مالیات و مالیات‌دهندگان هستند (همان).

ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز

رفتار و مناسبت‌های دستگاه حکومتی اسلام با مردم باید بر عدل و انصاف، استوار باشد. چنین نیست که یک موحد مسلمان مختار باشد از میان عدالت و تبعیض اجتماعی هر کدام را که پسندش افتاد برگزیند. /امیر مؤمنان علی علیه السلام در سخنان خود به مالک /اشتر رضی الله عنه می‌فرماید:

با خداوند متعال سبحانه و تعالی مردم، خویشاوندان نزدیک و با افرادی از رعیت خود که آنان را دوست داری انصاف را رعایت کن که اگر چنین نکنی ستم روا داشتی و کسی که به بندگان خداوند متعال سبحانه و تعالی ستم روا دارد خداوند متعال سبحانه و تعالی به جای بندگانش دشمن وی خواهد بود و آن را که خداوند متعال سبحانه و تعالی دشمن شود دلیل وی را نپذیرد که با خداوند متعال سبحانه و تعالی سر جنگ دارد تا آن‌گاه که باز گردد یا توبه کند و چیزی چون ستمکاری نعمت خداوند متعال سبحانه و تعالی را دگرگون نمی‌کند و کیفرش را نزدیک نمی‌سازد که خداوند متعال سبحانه و تعالی دعای ستم‌دیدگان را می‌شنود و در کمین ستمکاران است (همان).

نظارت بر بازار: مبارزه با احتکار و انحصار

بازار به‌طور کلی هر نوع ترتیب‌هایی است که به‌وسیله آن خریداران و فروشندگان، اموال و دارایی‌های انسانی و غیرانسانی خود را مبادله می‌کنند (دادگر و رحمانی، ۱۳۸۰، ص ۶۸)؛ از آنجا که بازار محل دادوستد و تجارت است، اهمیت آن را بیشتر باید در اهمیت تجارت جست‌وجو کرد؛ تجارت و بازرگانی در اسلام و در کلام /امیر مؤمنان علی علیه السلام اهمیت فوق‌العاده دارد؛ /امیر مؤمنان علی علیه السلام در عهدنامه مالک /اشتر رضی الله عنه پس از پافشاری بر نقش مهم بازرگانان و صنعت‌گران می‌فرماید:

این را هم بدان که در میان بازرگانان کسانی هم هستند که تنگ‌نظر، بدمعامله، بخیل و احتکارکننده هستند که فقط با زورگویی به سود خود می‌اندیشند و کالا را به هر قیمتی که

می‌خواهند می‌فروشند که این سودجویی و گران‌فروشی برای همه افراد جامعه زیان‌بار و عیب‌بزرگی بر زمام‌دار است؛ پس از احتکار جلوگیری کن که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از آن جلوگیری می‌کرد (همان)

نظارت بر معاملات عادلانه

اگر در بازار قیمت‌ها به صورت نامناسب تعیین شوند و معاملات به صورت ناعادلانه صورت گیرد، منابع محدود و در دسترس جامعه به جهتی سوق خواهند یافت که در بهترین وضعیت، صرفاً منافع عده محدودی را تأمین کند و منافع جامعه قربانی خواهد شد. *امیر مؤمنان علی علیه السلام* با اهتمام به این موضوع در عهدنامه مالک‌اشتر می‌فرماید: «باید خرید و فروش در جامعه اسلامی، به سادگی و با موازین عدالت انجام گیرد؛ با نرخ‌هایی که به فروشنده و خریدار زبانی نرساند» (همان). در واقع در دیدگاه *امیر مؤمنان علی علیه السلام* عرضه و تقاضا، تعیین‌کننده ارزش یک کالا است؛ اما اگر به هر دلیلی، از جمله احتکار، اختلال قابل توجهی در کارکرد نظام عرضه و تقاضا پدید آید، باید قیمت کالا تعدیل شود و ارزش واقعی آن تثبیت گردد؛ زیرا هنگامی که عرضه کالا به سبب عوامل طبیعی، مانند خشکسالی، کاهش یافت، سازوکار بازار خودبه‌خود تقاضا را تعدیل می‌کند (ابوالحسنی، ۱۳۸۰، ص ۲).

اصل عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود

امیر مؤمنان علی علیه السلام خطاب به والی مصر می‌فرماید:

مبادا هرگز در آنچه که با مردم مساوی هستی امتیازی خواهی. اینکه شخص مسئول خود را برای هرگونه رفتاری صاحب حق و در استفاده از امکانات عمومی بر مردم مقدم بدارد، امری ناپسند است که در مفسده‌های اخلاقی مانند خودخواهی و تکبر ریشه دارد و باید با آن مبارزه شود (دشتی، ۱۳۸۱).

تبیین مدل، برآورد و تحلیل نتیجه‌ها

جامعه آماری به مجموعه‌ای از افراد یا عناصر گفته می‌شود که صفت‌های مشترک دارند و به‌عنوان مخاطب در پژوهش قرار می‌گیرند و با توجه به اینکه موضوع مرتبط با معیارهای عدالت اقتصادی مورد نظر *امیر مؤمنان علی علیه السلام* در عهدنامه مالک‌اشتر علیه السلام است؛ بنابراین جامعه آماری در برگیرنده دو حوزه مرتبط است: اعضای انجمن علمی اقتصاد اسلامی ایران و

استادان اقتصاد و مدیریت دانشگاه‌های ایران. با توجه به عدم کفایت دانش موجود نزد تصمیم‌گیرندگان درباره معیارهای معرفی شده در عهدنامه مالک/اشتر^ع درباره برقراری عدالت و چگونگی عمل‌کرد اقتصاد ایران درباره این معیارها و تعداد محدود خبرگان در این باره، تعداد دوازده پرسش‌نامه میان دوازده نفر از خبرگان به عنوان نمونه توزیع می‌شود.

یکی از شاخص‌های سنجش نابرابری درآمد جامعه، ضریب جینی است؛ ضریب جینی عددی است بین صفر و یک (صفر و صددرصد) که در آن صفر به معنای توزیع به‌طور کامل برابر درآمد یا ثروت و یک به معنای نابرابری مطلق در توزیع است؛ بین محققان روش‌های گوناگونی برای محاسبه این شاخص وجود دارد؛ عمده‌ترین آنها دو نوع روش با گروه‌بندی و بدون گروه‌بندی است.

از آنجا که ضریب جینی به صورت عدد ارائه می‌شود و به نظر عده‌ای از محققان یک عدد به تنهایی نمی‌تواند چگونگی توزیع درآمد بین گروه‌های جامعه را نشان دهد؛ به همین علت برخی از اقتصاددانان توسعه مانند تودارو دست به طبقه‌بندی تقریبی زده‌اند؛ به نظر تودارو، ضریب جینی برای کشورهایی که توزیع درآمد بسیار نابرابری دارند، به‌طور عموم بین ۰/۵ و ۰/۷ است؛ در حالی که در کشورهایی که توزیع درآمد به نسبت عادلانه می‌باشد، این ضریب بین ۰/۲ - ۰/۳۵ است و در کشورهایی که توزیع درآمد نابرابر دارند این ضریب بین ۰/۳۵ و ۰/۵ است. در پژوهش پیش رو هم با توجه به این تقریب، عمل‌کرد اقتصاد ایران درباره کاهش نابرابری سنجیده می‌شود (تودارو، ۱۳۷۷، ص ۱۴۵).

پدیده دوگانگی اجتماعی - اقتصادی از ویژگی اقتصادهای در حال توسعه است؛ در این جوامع دو نظام اجتماعی وجود دارد؛ در یک نظام، روابط تولیدی به صورت سنتی و ماقبل سرمایه‌داری عمل می‌کند و در دیگری به صورت مدرن فعالیت می‌کند؛ این جوامع دو بخش اقتصادی سنتی و مدرن دارند (قره‌باغیان، ۱۳۷۵). دوگانگی منطقه‌ای، دوگانگی شهر و روستا، دوگانگی در بازار کالاها، در بازار سرمایه، در بازار کار و سرانجام دوگانگی در دستگاه اداری و مالی حکومت از انواع دوگانگی‌های اجتماعی - اقتصادی این جوامع هستند (جرالد میر، ۱۳۷۸، ص ۲۶۴-۲۸۰).

در پژوهش پیش رو شاخص‌ها برای مناطق شهری و روستایی ایران به صورت جداگانه محاسبه می‌شود؛ بنابراین آمار ضریب جینی با گروه‌بندی که در محاسبه آن از دهک‌ها

استفاده شده با استناد به نتیجه‌های طرح هزینه - درآمد خانوار در مرکز آمار ایران در مناطق شهری و روستایی در جدول یک آورده شده است.

جدول (۱): شاخص ضریب جینی طی سال‌های ۱۳۶۸ تا ۱۳۹۰

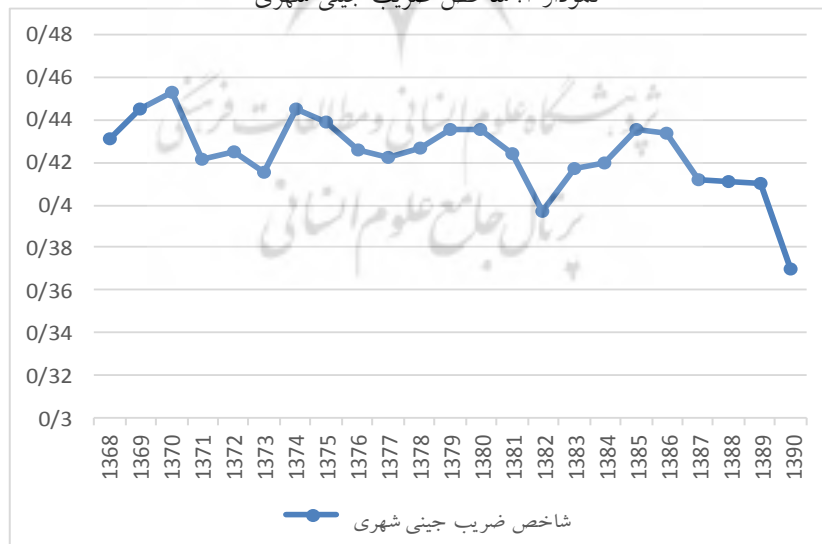
سال	۱۳۶۸	۱۳۶۹	۱۳۷۰	۱۳۷۱	۱۳۷۲	۱۳۷۳	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶	۱۳۷۷	۱۳۷۸	۱۳۷۹	۱۳۸۰
ضریب جینی شهری	۰.۴۳۱۱	۰.۴۴۵	۰.۴۵۲۹	۰.۴۲۱۷	۰.۴۲۵۳	۰.۴۱۵۴	۰.۴۴۵۱	۰.۴۳۸۹	۰.۴۳۰	۰.۴۲۳۷	۰.۴۳۵۵	۰.۴۲۶۰	۰.۴۳۵۵
ضریب جینی روستایی	۰.۳۸۰۳	۰.۴۳۶۹	۰.۴۴۹۱	۰.۴۲۴۹	۰.۴۰۹۶	۰.۴۰۸۶	۰.۴۱۷۵	۰.۴۰۶۰	۰.۳۹۹۹	۰.۴۱۸۱	۰.۴۰۶۰	۰.۳۹۹۹	۰.۴۰۶۰

سال	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۵	۱۳۸۶	۱۳۸۷	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰
ضریب جینی شهری	۰.۴۳۵۲	۰.۴۲۴۰	۰.۳۹۷۲	۰.۴۱۶۸	۰.۴۱۹۹	۰.۴۳۵۶	۰.۴۳۶۷	۰.۴۱۲۲	۰.۴۱۱۱	۰.۴۰۹۹	۰.۳۷
ضریب جینی روستایی	۰.۳۸۶۴	۰.۳۸۴۲	۰.۳۷۳۶	۰.۳۸۸۳	۰.۳۸۸۹	۰.۳۹۹۷	۰.۳۹۱۴	۰.۳۷۸۹	۰.۳۸۲۴	۰.۳۸۰۹	۰.۳۳۹۴

منبع: نتیجه‌های طرح سرشماری از هزینه و درآمد خانوار (www.amar.org).

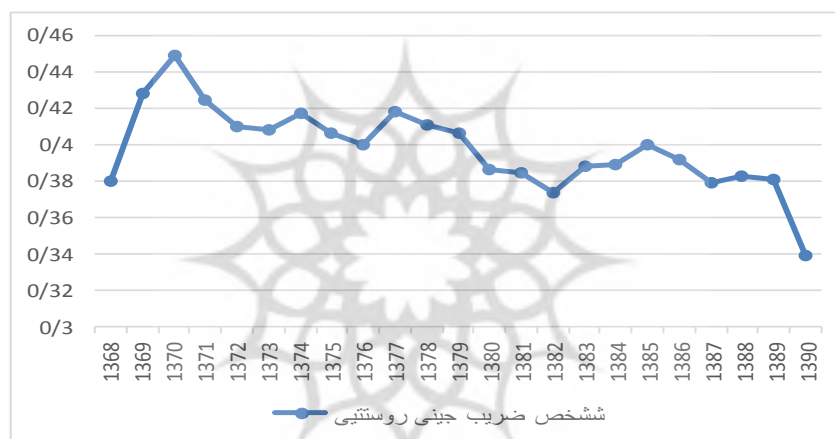
مطابق نمودار یک ضریب جینی طی سال‌های مورد مطالعه به‌طور دائم در نوسان بوده است؛ به‌طوری که از سال ۱۳۶۸ - ۱۳۷۰ روند صعودی داشته و در سال ۱۳۷۰ تحت تأثیر سیاست‌های تعدیل اقتصادی به اوج خود رسید؛ با اجرای برنامه تعدیل اقتصادی و آزادسازی قیمت‌ها انتظار این بود که نابرابری کاهش یابد؛ اما نه تنها نابرابری کاهش نیافت بلکه به اوج خود رسید و می‌توان گفت که شاخص جینی در دهه هفتاد پرنوسان است.

نمودار ۱: شاخص ضریب جینی شهری

در دهه ۸۰ می‌توان گفت ضریب جینی روند نزولی داشته؛ به غیر از سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ که ضریب جینی افزایش یافته است. به طور کلی در طی دوره مورد مطالعه کمترین میزان ضریب جینی متعلق به سال ۱۳۹۰ و پس از آن سال ۱۳۸۲ است. در نگاه کلی به آمار ضریب جینی مناطق شهری کشورمان ایران و آماري که تودارو جهت طبقه‌بندی توزیع درآمد کشورها بیان می‌دارد، می‌توان گفت که ضریب جینی کشورمان طی سال‌های مورد مطالعه بین مقادیر ۰/۳۷ و ۰/۴۵۲۹ در نوسان بوده است؛ بنابراین در زمره کشورهایی قرار داریم که توزیع درآمد نابرابری دارند.

نمودار ۲: شاخص ضریب جینی روستایی

از طرفی دیگر اگر به آمار ضریب جینی روستایی در جدول یک و نیز نمودار دو نگاهی بیندازیم می‌بینیم که این ضریب برای مناطق روستایی نیز به‌طور دائم در نوسان بوده است؛ اما شاید بتوان گفت که با توجه به آمارهای موجود، این ضریب در مناطق روستایی نسبت به مناطق شهری اندکی بهبود داشته است؛ اما با توجه به طبقه‌بندی تودارو باز هم در زمره کشورهایی قرار می‌گیریم که توزیع درآمد نابرابری دارند؛ به‌طور کلی ضریب جینی در مناطق روستایی طی دوره مورد مطالعه در بهترین حالت ۰/۳۷۳۶ بوده است که مربوط به سال ۱۳۸۲ می‌باشد که باز هم نسبت به طبقه‌بندی تودارو توزیع درآمد نابرابر است؛ اما کم‌وبیش می‌توان گفت که از سال ۱۳۸۰ - ۱۳۹۰ به غیر از سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ شاخص جینی روند باثباتی داشته است. از طرفی نوسان شاخص جینی طی سال‌های مورد

مطالعه نشان می‌دهد که سیاست‌های پایدار و صحیحی جهت کاهش نابرابری در کشورمان انتخاب نشده است.

تکینسون (Atkinson) در سال ۱۹۸۰م نشان داد که با استفاده از ضریب جینی نمی‌توان نابرابری احتمالی موجود در بخش‌های گوناگون درآمدی را با یکدیگر مقایسه کرد؛ ضریب جینی قادر نیست اختلاف نابرابری توزیع درآمد در سطوح گوناگون را مشخص کند (جعفری صمیمی، ۱۳۷۱، ص ۱۳۴-۱۳۵).

تکینسون متوجه شد که معیارهای نابرابری به‌طور ضمنی از قضاوت‌های ارزشی متأثر هستند؛ به باور وی این قضاوت‌های ارزشی باید به‌طور صریح در شاخص‌های نابرابری لحاظ شوند؛ قضاوت‌های ارزشی که در تابع رفاه اجتماعی منعکس می‌شوند، میزان بیزاری جامعه از نابرابری را مشخص می‌کنند؛ بنابراین باید به ترتیبی در شاخص نابرابری لحاظ شوند (خداداد کاشی و حیدری، ۱۳۸۴، ص ۱۱). به باور *تکینسون* در جامعه‌ای مفروض، شاخص اقتصادی نابرابری درآمدی، شاخصی است که باید بر نظام رجحان‌های افراد آن جامعه متکی باشد؛ یعنی بیانگر نابرابری رفاه فردی ناشی از توزیع نامتعادل درآمد بین افراد آن جامعه باشد.

در این مطالعه از داده‌های خام طرح آماری درآمد و هزینه خانوار مرکز آمار ایران استفاده شده است. برای محاسبه شاخص *تکینسون* ابتدا داده‌ها در سطح خانوار سرانه شد؛ سپس با استفاده از مخارج سرانه خانوارها به‌عنوان جانشینی از درآمد آنها جهت محاسبه نابرابری استفاده شد. گفتنی است که برای اندازه‌گیری شاخص‌های نابرابری و نیز در بحث‌های مربوط به نظریه مصرف‌کننده به‌طور معمول از مخارج کل به‌عنوان شاخصی از درآمد استفاده می‌شود. برای محاسبه شاخص *تکینسون* از داده‌های دهکی استفاده شد.

در کل باید گفت که در نابرابری در مناطق شهری و روستایی ایران در طول دوره مورد مطالعه، با استفاده از شاخص *تکینسون* در حالت خوش‌بینانه ثابت باقی مانده و در صورت دیگر روند نابرابری شهر و روستا تشدید شده است. و در بحث مربوط به ضریب جینی هم متوجه شدیم که با توجه به آمار مربوط به ضریب جینی در مناطق شهری و روستایی، کشور ما ایران در طول دوره مورد مطالعه جزو کشورهایی قرار دارد که توزیع درآمد نابرابری دارند؛ بنابراین در مجموع باید گفت که به‌رغم سیاست‌های به‌کارگرفته شده در

طول برنامه‌های توسعه (۱۳۶۸-۱۳۹۰)، نابرابری در کشور ما نه تنها کاهش نیافته است بلکه در خوشبینانه‌ترین حالت ثابت باقی مانده و کشور ما را در زمره کشورهای قرار داده است که توزیع درآمد نابرابری دارند؛ بنابراین کشور ما در بحث کاهش نابرابری و فقر، مطابق با سیاست‌های مورد نظر / امیر مؤمنان علی علیه السلام در عهدنامه مالک / اشتر علیه السلام عمل نکرده است. در پژوهش پیش رو از پرسش‌نامه به‌عنوان ابزار اندازه‌گیری استفاده می‌شود. از آنجایی که پرسش‌نامه‌های مورد استفاده پرسش‌نامه‌های استاندارد بین‌المللی بوده‌اند؛ بنابراین مورد تأیید و استفاده جمع بسیاری از محققان و صاحب‌نظران علم مدیریت و بازاریابی در سطح بین‌المللی قرار گرفته‌اند؛ به همین علت می‌توان از حیث روایی آن را تأیید شده دانست. در پژوهش پیش رو با استفاده از نرم‌افزار SPSS ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. ضریب آلفای کرونباخ به‌دست آمده نشان‌دهنده پایایی مطلوب پرسش‌نامه‌های پژوهش است.

جدول ۲: ضریب‌های آلفای کرونباخ

ضریب آلفا	متغیر
۰/۸۶۵	۱. قراردادن افراد معتمد برای رسیدگی به گروهی از فقیران که نیازهای خود را ابراز نمی‌کنند.
۰/۸۶۹	۲. نفی رانت‌خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان
۰/۸۱۹	۳. سیاست اصالت به رونق یا مالیات‌دهندگان و عدالت مالیاتی
۰/۸۴۲	۴. ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز
۰/۹۰۱	۵. نظارت بر بازار: مبارزه با احتکار و انحصار
۰/۸۶۶	۶. نظارت بر دادوستدهای عادلانه
۰/۸۹۲	۷. اصل عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود

ضریب آلفای کرونباخ به‌دست آمده نشان‌دهنده پایایی مطلوب پرسش‌نامه‌های پژوهش است. به لحاظ عدالت می‌توان وضعیت جامعه را بر اساس معیارهای جدول دو به کمک رابطه خطی محدب زیر نشان داد که در آن k امتیاز اکتسابی جامعه با توجه به معیارهاست. همچنین C_i و S_i به ترتیب بیانگر ضریب اهمیت معیار i و میزان امتیاز جامعه با توجه به این معیار است.

$$\begin{cases} S = \sum_{i=1}^7 c_i \times s_i \\ s.t \\ \sum_{i=1}^7 c_i = 1, 0 \leq c_i \leq 1 \\ 1 \leq s_i \leq 5 \end{cases}$$

با توجه به این رابطه، بیشترین مقدار ممکن برای امتیاز جامعه مقدار پنج است که به حالتی مربوط است که مقدارهای امتیاز اکتسابی جامعه از تک تک معیارها در حداکثر مقدار ممکن خود باشد. چنین وضعیتی مربوط به جامعه آرمانی عدالت مورد نظر امیر مؤمنان علی علیه السلام است؛ یعنی جامعه‌ای که نسبت به تک تک معیارها در وضعیت «بسیار مطلوب» قرار داشته باشد؛ اما در وضعیت کنونی جامعه مقدارهای امتیازهای اکتسابی جامعه مطابق آنچه از نظرسنجی به دست آمده، در جدول دو بیان شده است.

جدول ۳: امتیاز معیارها در جامعه کنونی

معیار	امتیاز جامعه کنونی (\bar{s}_i)
قراردادن افراد معتمد برای رسیدگی به گروهی از فقیران که نیازهای خود را ابراز نمی‌کنند	۲.۲۱۳
نفی رانت‌خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان	۱.۷۴۰
سیاست اصالت به رونق یا مالیات‌دهندگان و عدالت مالیاتی	۲.۱۸۲
ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز	۱.۷۴۰
نظارت بر بازار: مبارزه با احتکار و انحصار	۲.۲۱۳
نظارت بر دادوستدهای عادلانه	۲.۰۴۰
اصل عدم سوء استفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود	۱.۹۷۲

با توجه به امتیاز نهایی جامعه در وضعیت کنونی می‌توان شکاف وضع موجود را از حالت آرمانی با استفاده از رابطه زیر محاسبه کرد که در آن G_{now} بیانگر درصد شکاف وضع موجود از وضعیت آرمانی و S^* نیز معرف امتیاز آرمانی جامعه است که با توجه به

نتیجه‌های تحقیق پیش رو میزان آن برابر پنج در نظر گرفته شده است؛ بر این اساس میزان این شکاف برابر شصت درصد محاسبه شده است که معرف اختلاف فراوان جامعه کنونی از جامعه آرمانی است.

$$G_{now} = \left(\frac{S^* - S_{now}}{S^*} \right) \times 100$$

با استفاده از رابطه پیش‌گفته می‌توان میزان درصد تغییرهای کاهش متغیر شکاف (G_{now}) را در اثر تغییرهای جزئی مثبت امتیاز جامعه نسبت به هر کدام از معیارها محاسبه کرد که ما از آن تحت عنوان «ضریب کاهش معیار» یاد می‌کنیم. به منظور بررسی حداکثر میزان قابل کاهش شکاف وضع موجود از راه بهبود در یک معیار مفروض از شاخص دیگری تحت عنوان «قابلیت کاهش معیار» بهره می‌گیریم؛ در صورتی که وضعیت جامعه نسبت به معیاری خاص در حالت آرمانی باشد، آن‌گاه قابلیت کاهش آن معیار صفر خواهد شد. در وضعیتی که قابلیت کاهش تمام معیارها و در نتیجه مجموع این قابلیت‌ها صفر باشد، در آن صورت شکاف وضع موجود جامعه از حالت آرمانی صفر خواهد شد؛ هرچند چنین وضعیتی غیرممکن است، اما امکان کاهش این شکاف همواره با گرفتن تصمیم‌ها و سیاست‌های بهبود مناسب امکان‌پذیر خواهد بود.

اندیشه (سیستمی) روش‌های گوناگونی دارد که یکی از انواع آنها پویایی سیستم‌هاست که در آن از ابزار رایانه و شبیه‌سازی استفاده می‌شود (اسماعیلی، ۱۳۹۰، ص ۵۰). نظام دینامیک ابزار بسیار کارایی در مطالعه فیدبک‌های نظام‌های پیشرفته است؛ کمک‌گرفتن از نظام دینامیک و تمرکز بر پویایی‌ها و روابط حاصله میان عوامل، راه‌حل بهتری برای شبیه‌سازی مسائل پیچیده و حالت‌هایی همراه با عدم قطعیت است (جهانگیری، ۱۳۸۹، ص ۲۸). نمودارهای علت و معلولی ابزاری مهم برای نمایش ساختار بازخوردی نظام است؛ شامل نام متغیرها بدون فرمت ویژه خود و پیکان‌هایی که این متغیرها را به هم مرتبط کرده است، هستند. در نوک هر پیکان علامت مثبت یا منفی می‌تواند باشد (دریجانی، ۱۳۸۴، ص ۲۸)؛ در این نمودارها همچنین مهم‌ترین حلقه‌های علی شناسایی می‌شود؛ پیوندهای علی خطوط جهت‌داری هستند که متغیرهای نمودار را به هم متصل می‌کنند (غلام‌رضایی، ۱۳۹۲، ص ۴۶).

چنانکه افزایش یا کاهش متغیر A به ترتیب سبب افزایش یا کاهش متغیر B شود، این اثرگذاری با رسم پیکانی از متغیر A به متغیر B نشان داده می‌شود که در نوک پیکان علامت مثبت قرار داده می‌شود و برعکس چنانکه افزایش یا کاهش متغیر A به ترتیب سبب کاهش یا افزایش متغیر B نسبت به تغییر پیشین خود شود، نوک پیکان علامت منفی قرار داده می‌شود. این نمودارها فقط برای نشان دادن چگونگی تأثیر متغیرها از حیث علامت است و قابل اجرا در نرم‌افزار نیستند (دریجانی، ۱۳۸۴).

بعد از رسم نمودارهای علی و معلولی و برای اجرای مدل لازم است، نمودارهای جریان توسعه داده شوند. این نمودارها شامل متغیرها با فرمت‌های شناخته‌شده برای نرم‌افزار و پیکان‌ها بدون علامت‌های مثبت و منفی هستند؛ به عبارتی آنچه جهت اجرای مدل برای نرم‌افزار شناخته شده است، نمودارهای جریان هستند، در نمودارهای جریان روابط ریاضی بین متغیرها تعریف می‌شود (همان).

در دیاگرام انباشت جریان: علامت □ به معنای سطح یا متغیر انباشته است؛ علامت * × * به معنای نرخ یا سرعت بوده و بدون علامت شامل متغیرهای ثابت و کمکی است. رویکرد سیستمی، نگاهی کلان به یک مسئله پیچیده اجتماعی، اقتصادی، سیاسی یا مدیریتی است که در آن به طرز هنرمندانه‌ای ارتباطات اجزای نظام دیده می‌شود و با یافتن بازخوردهای موجود، رفتار نظام با مشخص‌سازی ارتباطات علی و معلولی تشریح می‌شود. منظور از نگاه کل‌نگر، نگاهی است که در آن معیارهای اثرگذار با یکدیگر و البته در محدوده مسئله بررسی می‌شود و منظور از کلان‌نگری، یکپارچه‌سازی و دسته‌بندی متغیرهای شبیه به هم و ساده‌سازی و قابل فهم کردن کل‌نگری است.

اهمیت یک مدل به هدف آن بستگی دارد. مدل با توانایی پیش‌بینی نتیجه‌ها به تغییر در ساختار نظام، مورد قضاوت قرار می‌گیرد. اعتبار بدون هدف معنا ندارد، هدف غایبی که به واسطه آن می‌توان اعتبار مدل پویایی را ارزیابی کرد، با تغییرهای مدیریتی است که پدید می‌آورد. توانایی یک مدل در پیش‌بینی تغییرها در ساختار نظام واقعی (اعتبار مدل) را می‌توان با در پیش گرفتن رویکردهای گوناگونی تعیین کرد:

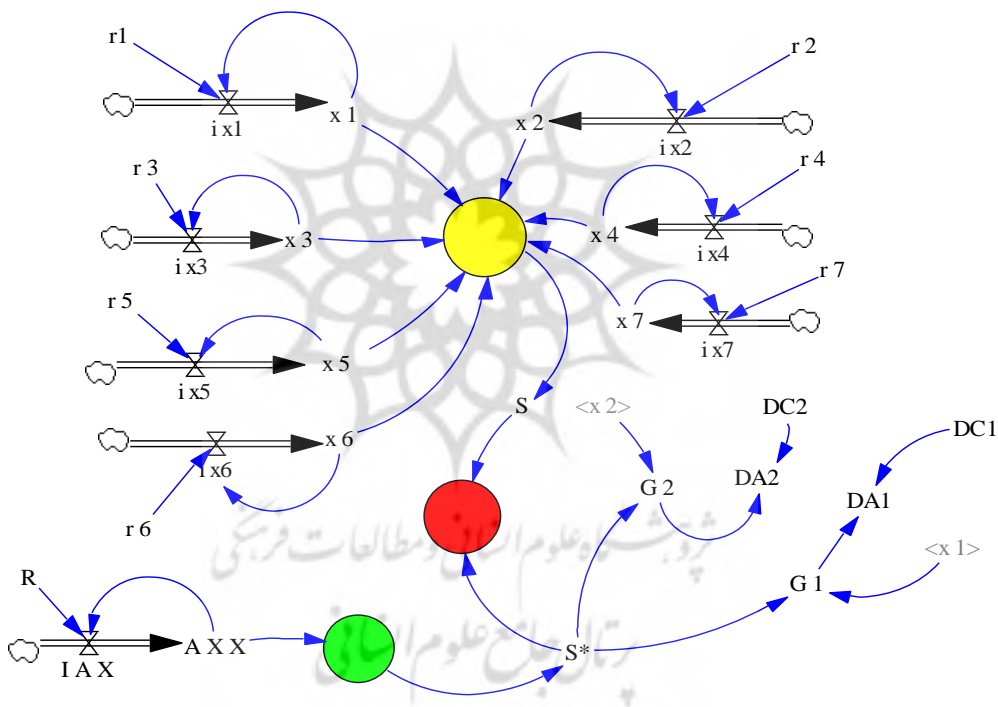
۱. سازگاری میان پارامترها و ساختار مدل با نظام واقعی وجود داشته باشد؛
۲. بازسازمان‌دهی مدل باید در دنیای واقعی معنادار باشد؛

۳. سازوکارهای مدل باید نمایانگر سازوکارهای نظام واقعی باشد؛

۴. مدل باید ماهیت مشخصه‌های پویایی مطلوب را تولید کند.

برای تعیین اعتبار مدل می‌توان به دو روش عمل کرد: الف) انطباق متغیرهای شبیه‌سازی شده با متغیرهای واقعی؛ ب) واردکردن شوک به متغیرها. در روش اول باید متغیر شبیه‌سازی شده با واقعیت اختلاف کمی داشته باشد و هر چه این اختلاف کمتر باشد، مدل اعتبار بالاتری دارد. در روش دوم، چنانکه با واردکردن انواع شوک‌ها، نظام از کنترل خارج نشود، مدل اعتبار دارد.

نمودار ۳: نمودار انباشت - جریان

سناریوی اول؛ افزایش نفی رانت خواری و کاهش امتیاز ویژه برای نزدیکان: همان‌طور که مشاهده می‌شود بر متغیر نفی رانت خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان نوعی شوک از نوع گام مثبت داده شده است؛ این شوک سبب خواهد شد وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر پانزده درصد داشته باشد. می‌توان به مقداری حدود ۲/۳۴ واحد دست یافت که حدود ۱۰/۵ درصد از این شکاف تعدیل می‌شود.

جدول ۴: مقدارهای شوک وارد شده و پیش‌بینی شکاف موجود

مقدار شکاف پس از تعدیل شده در سال ۱۴۰۴	وضعیت عدالت در جامعه در سال ۱۴۰۴	نفی رانت‌خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان
۵۳.۷	۲.۳۴	۰.۱۷

منبع: یافته‌های تحقیق.

سناریوی دوم؛ ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز: همان‌طور که مشاهده می‌شود بر متغیر ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز نوعی شوک از نوع گام مثبت داده شده است؛ این شوک باعث خواهد شد وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر سیزده درصد داشته باشد. می‌توان به مقداری حدود ۲/۲۸ واحد دست یافت که حدود ده درصد از این شکاف تعدیل می‌شود.

جدول ۵: مقدارهای شوک وارد شده و پیش‌بینی شکاف موجود

مقدار شکاف پس از تعدیل شده در سال ۱۴۰۴	وضعیت عدالت در جامعه در سال ۱۴۰۴	ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز
۵۴.۳	۲.۲۹	۰.۱۷

منبع: یافته‌های تحقیق.

سناریوی سوم؛ اصل عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود: همان‌طور که مشاهده می‌شود بر متغیر اصل عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود نوعی شوک از نوع گام مثبت داده شده است؛ این شوک باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر سیزده درصد داشته باشد. می‌توان به مقداری حدود ۲/۲۷ واحد دست یافت که حدود نه درصد از این شکاف تعدیل می‌شود.

جدول ۶: مقدارهای شوک وارد شده و پیش‌بینی شکاف موجود

مقدار شکاف پس از تعدیل شده در سال ۱۴۰۴	وضعیت عدالت در جامعه در سال ۱۴۰۴	اصل عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود
۵۴.۹	۲.۲۷	۰.۱۷۵

منبع: یافته‌های تحقیق.

سناریوی چهارم؛ واردکردن شوک به طور هم‌زمان بر سه متغیر پیش‌گفته: همان‌طور که مشاهده می‌شود بر سه متغیر نوعی شوک از نوع گام مثبت داده شده است؛ این شوک باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر ۳۸ درصد داشته باشد. می‌توان به مقداری حدود ۲/۹ واحد دست یافت که حدود ۱۷/۶ درصد از این شکاف تعدیل می‌شود.

جدول ۷: مقدارهای شوک واردشده و پیش‌بینی شکاف موجود

هر سه متغیر	وضعیت عدالت در جامعه در سال	مقدار شکاف پس از تعدیل شده در
	۱۴۰۴	سال ۱۴۰۴
۰.۱۷۵	۲.۹	۴۲.۴۲

منبع: یافته‌های تحقیق.

سناریوی پنجم؛ واردکردن شوک به طور هم‌زمان بر هفت متغیر پیش‌گفته: همان‌طور که مشاهده می‌شود بر سه متغیر نوعی شوک از نوع گام مثبت داده شده است؛ این شوک باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر ۶۹ درصد داشته باشد. می‌توان به مقداری حدود ۳/۹ واحد دست یافت که حدود ۶۲ درصد از این شکاف تعدیل می‌شود.

جدول ۸: مقدارهای شوک واردشده و پیش‌بینی شکاف موجود

هر هفت متغیر	وضعیت عدالت در جامعه در سال	مقدار شکاف پس از تعدیل شده در
	۱۴۰۴	سال ۱۴۰۴
۰.۱۷۵	۳.۹	۳۷.۶

منبع: یافته‌های تحقیق

با توجه به فرضیه مورد نظر در پژوهش پیش رو، ایران نتوانسته است تا حد قابل توجهی ذیل برنامه‌های توسعه اول تا چهارم، معیارهای عدالت اقتصادی - اجتماعی معرفی شده در عهدنامه مالک اشتر^{۱۱} - کاهش فقر و نابرابری، کاهش میزان رانت‌خواری، مبارزه با احتکار و انحصار، افزایش عدالت مالیاتی، عدم تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز، عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود، نظارت بر دادوستدهای عادلانه و به‌کارگیری افراد معتمد برای رسیدگی به گروهی از فقیران که

نیازهای خود را ابراز نمی‌کنند - را برقرار سازد. امتیاز نهایی جامعه ایران در وضعیت کنونی بر اساس رابطه خطی محدب مقدار $S_{now}=2$ به دست آمد که با توجه به امتیاز جامعه مورد نظر *امیر مؤمنان علی* یعنی پنج درصد پژوهش پیش رو بیانگر وضعیت نامطلوب جامعه کنونی است؛ از طرفی میزان شکاف وضع موجود از حالت مطلوب برابر شصت درصد محاسبه شده که معرف اختلاف فراوان جامعه کنونی از وضعیت مطلوب است؛ بنابراین می‌توان فرضیه را تأیید کرد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مفهوم عدالت یکی از مفهومی‌های بنیادین اندیشه‌های سیاسی و اقتصادی است و از دیرباز موضوع نظریه‌پردازی‌های اندیشه‌وران بوده است. درباره اهمیت و اعتبار سند عهدنامه *مالک اشتر* می‌توان به این مطلب اشاره کرد که در بسیاری از کتاب‌هایی که به تبیین حکومت اسلامی پرداخته‌اند به این نامه استناد شده است؛ چنانکه امام خمینی *علیه السلام* در کتاب *ولایت فقیه* در وصف ویژگی‌های لازم برای تحقق هدف‌های عالی حکومت می‌فرماید:

عدالت به معنای واقعی این است که حاکم درباره دولت‌ها و معاشرت با مردم و دادوستد با مردم و دادرسی و قضا و تقسیم درآمد عمومی مانند حضرت *امیر مؤمنان* و طبق برنامه‌ای که برای *مالک اشتر* و در حقیقت برای همه والیان و حکام تعیین فرموده است، رفتار کنند؛ چون این عهدنامه، بخشنامه‌ای عمومی است که فقیهان هم اگر والی شدند باید دستورالعمل خویش بدانند با توجه به این وصف از اهمیت نامه *مالک اشتر*، شایسته و سزاوار است که حکومت جمهوری اسلامی ایران که هدف از انقلاب آن تحقق عدالت بوده است به بررسی و پیاده‌سازی اصول آن پردازد (موسوی خمینی، ۱۳۵۷).

با توجه به عهدنامه *مالک اشتر*، کاهش فقر و توزیع مناسب درآمد یکی از مصداق‌های عدالت اجتماعی است؛ در نظر *امیر مؤمنان* تفاوت میان افراد و در نتیجه موقعیت‌های گوناگون در جامعه، اثر مثبت اجتماعی دارد؛ اما دامنه و حدی بر این کارکرد وجود دارد که اگر از اندازه‌ای بگذرد، نابرابری کارکرد منفی خواهد داشت.

امیر مؤمنان در بحث حکومت به مسائل خرد و کلان به‌طور هم‌زمان توجه می‌کند؛ بنابراین به این امر باور داشت که برای برقراری عدالت، حاکم باید در رسیدگی به

نیازمندهایی که در نقاط دوردست قرار دارند کوتاهی نورزیده و عدالت را درباره همه نیازمندان به طور مساوی رعایت کند.

نفی رانت خواری به معنای فرایند صرف منابع و کوشش در جهت پدیدساختن، حفظ و انتقال غیراستحقاقی یا خودسرانه حقوق اقتصادی که به رانت می‌انجامد یکی از راه‌کارهای تحقق عدالت اجتماعی در عهدنامه مالک اشتر^ع است.

بر طبق دیدگاه اصالت به رونق یا مالیات‌دهندگان و عدالت مالیاتی، دولت نظام مالیاتی را به گونه‌ای می‌بیند که به رونق اقتصادی کمک کند و به درآمدهای مالیاتی خود نمی‌اندیشد و رونق اقتصادی و یا رضایت‌مندی مالیات‌دهندگان را به عنوان هدف دنبال می‌کند و این یکی دیگر از مصداق‌های تحقق عدالت اجتماعی در جامعه است.

خودبرترینی و امتیازجویی یا به تعبیر رسای امیر مؤمنان^ع استنثار علت‌العلل تمام ستمگری‌ها و عدالت‌گریزی‌هاست؛ بنابراین طبق آموزه‌های امیر مؤمنان^ع شخص مسئول (حاکم و والی) و مدیر وظیفه دارد تا مصالح عمومی را به دقت رعایت کند و از رانت‌جویی عمومی و خودبرترینی و مقدم‌داشتن خود بر دیگران بپرهیزد.

در میان اصول قانون اساسی اصلی که به مقدم‌داشتن رضایت عامه مردم بر رضایت خواص بر طبق معیارهای امیر مؤمنان^ع اشاره داشته باشد، وجود ندارد.

امتیاز نهایی جامعه در وضعیت کنونی برابر با عدد دو است که بیانگر وضعیت نامطلوب جامعه کنونی با توجه به معیارهای مطرح شده است؛ با توجه به امتیاز نهایی جامعه در وضعیت کنونی، میزان شکاف وضع موجود از حالت آرمانی برابر شصت درصد است که معرف اختلاف فراوان جامعه کنونی از جامعه آرمانی است.

قابلیت کاهش شکاف وضع موجود از راه بهبود معیار نفی رانت خواری و امتیاز ویژه برای نزدیکان در اولویت قرار دارد.

اولویت‌های بعدی جهت کاهش شکاف وضع موجود به ترتیب معیارهای ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز، عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود، سیاست اصالت به رونق یا مالیات‌دهندگان و عدالت مالیاتی، نظارت بر دادوستدهای عادلانه، نظارت بر بازار مبارزه با احتکار و انحصار، قراردادادن افراد معتمد برای رسیدگی به گروهی از فقیران که نیازهای خود را ابراز نمی‌کنند، است.

باید دولت‌مردان در گرفتن سیاست‌ها به این نکته توجه داشته باشند که احترام به تفاوت میان انسان‌ها تا زمانی که کرامت انسانی زیرپا گذاشته نشود پذیرفته است و بر این اساس بکوشند چهار محور برابری - حقوق برابر، برابری حقوقی، فرصت‌های برابر، وظیفه‌های برابر در وضعیت برابر - را تحقق بخشند.

پیشنهاد‌های سیاستی

عدالت مورد نظر امام علی علیه السلام عدالتی منهای فقر و نابرابری، رانت‌خواری، انحصار و احتکار، سوءاستفاده از قدرت و خودپرترینی حاکمان در تخصیص منابع عمومی است. با توجه به نتیجه‌ها و بررسی نمودارها، انباشت جریان، پنج سناریوی گوناگون دارد:

۱. افزایش نفی رانت‌خواری و کاهش امتیاز ویژه برای نزدیکان و در اولویت قراردادن این سیاست جهت کاهش شکاف میان عدالت موجود و عدالت مورد نظر / امیر مؤمنان علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه، که سبب خواهد شد وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر پانزده درصد داشته باشد؛ این سیاست را از راه برقراری برابری و مساوات میان خویشاوندان و بیگانگان می‌توان اجرا کرد.

۲. ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز که باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر سیزده درصد داشته باشد.

۳. سیاست عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود که باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر سیزده درصد داشته باشد.

۴. سیاست افزایش نفی رانت‌خواری و کاهش امتیاز ویژه برای نزدیکان، ممانعت از تخصیص منابع عمومی به افراد ممتاز، عدم سوءاستفاده از قدرت و اختصاص اموال عمومی به خود به‌طور هم‌زمان که باعث می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر ۳۸ درصد داشته باشد.

۵. سیاست بهبود هر هفت معیار معرفی شده در عهدنامه مالک اشتر رضی الله عنه به‌طور هم‌زمان که سبب می‌شود وضعیت عدالت در جامعه طی سال‌های ۱۳۹۳ - ۱۴۰۴ رشدی برابر ۶۹ درصد داشته باشد.

منابع و مأخذ

۱. ابوالحسنی هستیانی، اصغر؛ «بررسی اصول (اقتصادی) قانون اساسی»؛ فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام، ش ۱۳ و ۱۴، ۱۳۸۰.
۲. اثنی‌عشری، ابوالقاسم؛ توزیع درآمد در اسلام؛ رساله دکترای اقتصاد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۳.
۳. اسماعیلی کاخکی، فرشید؛ طراحی مدل پویایی‌های سیستم نابرابری اجتماعی در ایران؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت صنعتی گرایش تحقیق در عملیات، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۰.
۴. امانی، نعمت‌الله؛ جایگاه عدالت در نظام اقتصادی اسلام؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۶.
۵. بختیاری، صادق و حسین میسمی؛ «سرمایه انسانی، فقر و نابرابری‌های درآمدی در اسلام و کشورهای اسلامی»؛ فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۱۱، ش ۴۱، ۱۳۹۰.
۶. بخشایش، نازلی؛ بررسی مقایسه‌ای عدالت اقتصادی در مکاتب مختلف و اسلام؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، تهران: دانشگاه الزهراء علیها السلام، ۱۳۸۲.
۷. پورعزت، علی‌اصغر؛ طراحی سیستم خط‌مشی‌گذاری دولتی برای تحقق عدالت اجتماعی بر مبنای مدل حکومت حق‌مدار علوی (نهج‌البلاغه)؛ رساله دکترای مدیریت سیاست‌گذاری عمومی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.
۸. تودارو، مایکل؛ توسعه اقتصادی در جهان سوم؛ ترجمه غلامعلی فرجادی؛ چ ۶، تهران: مؤسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۷.
۹. جعفری صمیمی، احمد؛ اقتصاد بخش عمومی (۲)؛ ج ۱، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۱.

۱۰. جهانگیری، فرشید؛ شبیه‌سازی نوسانات بازار داخلی فولاد به کمک سیستم دینامیک و سیاست‌گذاری جهت ایجاد تعادل؛ پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مهندسی صنایع گرایش سیستم‌های اقتصادی و اجتماع، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۹.
۱۱. حکیمی، محمدرضا و دیگران؛ الحیاه (گزارشی درباره جلد سوم تا ششم)، چ ۲، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸.
۱۲. خداداد کاشی، فرهاد و خلیل حیدری؛ «بررسی توزیع درآمد در ایران کاربرد شاخص تایل، اتکینسون و ضریب جینی»؛ فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران، ش ۲۲، ۱۳۸۴.
۱۳. خضری، محمد و محسن رنانی؛ «رانت‌جویی و هزینه‌های اجتماعی آن»؛ نامه مفید، ش ۴۵، ۱۳۸۳.
۱۴. موسوی خمینی، سید روح‌الله؛ ولایت فقیه «حکومت اسلامی»؛ تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر با همکاری نمایشگاه کتاب قم، ۱۳۵۷.
۱۵. دادگر، یدالله و تیمور رحمانی؛ میانی و اصول علم اقتصاد: کلیاتی از اقتصاد برای همه؛ قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۶. دریجانی، موسی؛ استفاده از رویکرد دینامیک سیستم‌ها در مدل‌سازی مدیریت سیستم آب شهری پس از بلایای طبیعی مبتنی بر توسعه پایدار، مطالعه موردی: شهر بم؛ پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مهندسی عمران آب، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴.
۱۷. دشتی، محمد؛ ترجمه نهج‌البلاغه حضرت امیر مؤمنان علیه السلام (با تجدید نظر و اضافات)؛ چ ۱، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیر مؤمنان علیه السلام، ۱۳۸۱.
۱۸. شکیبایی، علی‌رضا و محمود خراسانی؛ «بررسی تأثیر عوامل مؤثر بر عمل‌کرد مالیاتی ایران با استفاده از داده‌های استانی ۱۳۸۰ - ۱۳۸۱»؛ فصلنامه راهبرد اقتصادی، ش ۲، ۱۳۹۱.

۱۹. علی‌خانی، علی‌اکبر؛ «کرامت انسانی در سیره امام علی (ع)»؛ پژوهشنامه علوم سیاسی، ش ۳، ۱۳۸۵.
۲۰. غلام‌رضایی، داوود؛ طراحی مدل تحلیل خط‌مشی‌های آموزش عالی با رویکرد پویایی سیستم‌ها؛ رساله دکترای دوره مدیریت سیستم‌ها، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۹۲.
۲۱. قره‌باغیان، مرتضی؛ اقتصاد رشد و توسعه؛ ج ۱، چ ۱، تهران: نشر نی، ۱۳۷۵.
۲۲. کریمی، محمود و صالح زارعی؛ «جایگاه عهدنامه امیر مؤمنان (ع) به مالک اشتر (ع) در منابع اسلامی»؛ مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، ش ۲، ۱۳۹۰.
۲۳. ماندگار، محمدمهدی؛ «نهج‌البلاغه و مبانی خط‌مشی‌گذاری در حکومت»؛ نشریه علوم سیاسی، ش ۱۱، ۱۳۷۹.
۲۴. مدرس‌زاده، مجدالدین؛ «بررسی حقوقی احتکار و نرخ‌گذاری»؛ مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۶۸، ۱۳۸۴.
۲۵. مرکز آمار ایران؛ توزیع درآمد در خانوارهای شهری و روستایی و کل کشور ۹۱ - ۱۳۸۰، ۱۳۹۲.
۲۶. مطهری، مرتضی؛ سیری در نهج‌البلاغه؛ ج ۲، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۵۴.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر؛ ربا و بانکداری اسلامی؛ قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۷۶.
۲۸. _____؛ ترجمه نهج‌البلاغه؛ ج ۹، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۹۳.
۲۹. منتظری، حسین‌علی؛ دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الدولة الاسلامیة؛ ج ۴، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۱ق.
۳۰. موسویان، سیدعباس؛ «عدالت محور آموزه‌های اقتصادی اسلام»؛ فصلنامه اقتصاد اسلامی، س ۱، ش ۴، ۱۳۸۰.
۳۱. میر، جرالده؛ مباحث اساسی اقتصاد توسعه؛ ج ۱، تهران: نشر نی، ۱۳۷۸.

۳۲. نائینی، محمدحسین؛ تنبیه الامة و تنزیه المله؛ ج ۷، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۰.

۳۳. نظریپور، محمدنقی؛ «بازار»؛ دانشنامه امام علی علیه السلام، ج ۷، تهران: مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی ۱۳۸۰.

۳۴. نوروزی، حسین؛ جایگاه عدالت و مصلحت در حکومت علی علیه السلام؛ پایان نامه کارشناسی ارشد مدرسی الهیات و معارف اسلامی، قم: دانشگاه قم، ۱۳۸۲.

۳۵. یوسفی شیخرباط، محمدرضا؛ در جستجوی آرمان شهر نبوی، رویکرد اقتصادی سیاسی ابوذری؛ ج ۱، قم: مؤسسه انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۸۶.

36. www.amar.org.

